

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI İNGİLİZ ASKERLERİN KAYITLARINA GÖRE OSMANLI'DA ERMENİLER (KÛTÛ'L-AMÂRE SAVAŞ ESİRLERİNİN HATIRATLARI ÖRNEĞİNDE)

Doç. Dr., Elnura Azizova,
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü,
İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı
elnuraazizova@ait.edu.az

“... Kim yazacak mezar yazıtını
(Öldürülen Erkek Hindi'nin)?
Ermeni dedi: “Ben yazarım,
Atenalı'dan da destek alırım!
Mezar yazıtını ben yazarım...”

(“A Prophecy as to the Fate of Turkey - The Death of Cock Turkey” şiirinden,
Edward Mousley, *The Secrets of a Kuttite*, s. 236)

ÖZET

Ülke ve toplumların siyasî tarihinden daha az olmayan önemle onların sosyo-kültürel tarihinin araştırılmasında, kültürel tarih malzemesi bakımından en zengin kaynaklardan sayılan seyahatnameler, hatıratlar ve günlükler günümüz tarih araştırmacılarının zorunlu kaynakları arasındadır. Fakat siyasî tarih yazıcılığında başvuru birinci el kaynak eserlerin yazarları kadar, seyahatname ve günlük sahiplerinin de kimliğinin önem taşıdığı bir gerçektir. Tarihi süreç içerisinde çeşitli dini ve etnik kimliklere ev sahipliği yapan Osmanlı Devleti'nin son çeyreğinde iç ve dış politikasında önemli bir konuya çevrilmiş Ermeni sorunu bağlamında yabancı seyyahların kayıtlarına yaklaşımla ilgili konu daha da hassasiyet kazanmaktadır.

Müslüman Osmanlı'da gayr-i müslim tebaanın çoğunluğunu oluşturan Hristiyanların içinde bulundukları siyasî, kültürel ve dinî durum, asırlar boyu Hristiyanlığın hamisi vasfıyla Avrupalı dindaşları için önem arz etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru çoğunlukla dış güçlerin kışkırtması sonucu vuku bulan Ermeni ayaklanmaları dolayısıyla yabancı diplomat ve seyyahların konuya olan ilgisi daha da artmıştır. Bu makalede Birleşik Krallığın Birinci Dünya Savaşı'nda tarihinin en ağır yenilgilerinden birini yaşadığı, 29

Nisan 1916 yılında Bağdat yakınında vuku bulan Kûtu'l-Amâre savaşı sonrası esir düşmüş İngiliz askerlerin günlük ve hatıratlarında Osmanlı tebaası olarak Ermenilerin politik, sosyal ve kültürel durumuyla ilgili veriler değerlendirilmektedir. Charles Towshend'in *My Campaign*, Barber'in *Besieged in Kut and After*, Bishop'un *A Kut Prisoner*, Sandes'in *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*, Mousley'in *The Secrets of a Kuttite* isimli hatıratı araştırmanın başlıca kaynaklarını oluşturacaktır.

Anahtar sözlər: *I. Dünya Savaşı, Osmanlı, Ermeniler, İngiliz savaş esirleri, Kûtu'l-Amâre, hatırat*

Giriş

Toplumların sosyo-kültürel özellikleriyle ilgili birinci elden bilgi vermesi açısından seyâhatnâme, günlük ve hatırat eserleri önemli tarihî vesikalardır. Tarihî vesikaların yazarın kimliğinden bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği gerçeği dikkate alındığında, hatırat ve günlük türü kaynakların da değerlendirilmesinde, kendi toplumuyla bahsettiği toplum arasındaki tarihî ilişkilerin, ikili ilişkilerin kaynağın yazıldığı sıradaki durumunun yazarının yaklaşımı ve aktarımı üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. İngiliz savaş tarihi için büyük bir yenilgi olarak görülen Kût'ul-Amâre gibi önemli bir olay sırasında savaş esiri olarak hatırat yazarlarının, yenilmiş ordunun kumandan ve askerleri olduğu dikkate alındığında genel olarak muzaffer tarafın durumu, özellikle iç politikasında önemli bir sorun olarak gördükleri Ermenilerle ilgili yaklaşımlarının değerlendirilmesinde bu etkinin boyutunun daha da artacağı ve hatıratlarda zaman zaman hissî yaklaşımların tarihî gerçekliklerin önüne geçebileceğini de ön görmek gerekir.

Diğer taraftan içinde bulundukları psikolojik durumun yanı sıra, hatırat yazarlarının bilgi kaynaklarının da bilgi ve yorumlarının sınırlarını belirlediği bilinmektedir. Genel olarak Avrupa'da Osmanlı'nın gayr-i müslim tebaası, özellikle Ermenilerle ilgili tasavvurun oluşmasında önemli rolü olan Avrupalı seyyahların günlük, hatırat ve seyahatnamelerinde yazarların bilgi ve yorumlarını etkileyen başlıca unsurlardan biri de kendilerine kılavuzluk ve ev sahipliği yapmış olan Ermeniler olmuşlar. Bu açıdan bakıldığında 16. yüzyılda Portekiz Kraliyet hizmetinde bulunmuş Mestre Afonso'nun Osmanlı'da seyahatı sırasında Ermeni tacir Simeo Fernandes'in yardımlarından yararlanmasının (Resende 2014, 378-379); Portekiz İmparatorluğu'nun Hindistan genel valisinin Safevî sarayına gönderdiği elçi heyetinde bulunan Yahudi kökenli bir Portekizli olan Antonio Tenreiro'nun Osmanlı topraklarında misafiri

olduğu zengin bir Ermeni tacirin aktardığı bilgilerden yararlanmasının (Tenreyro 1725, 409); Fransız seyyah Guillaume-Antoine Olivier'in (1756-1814) Halep-Bağdad arasındaki yolculuğunu bir Ermeninin kılavuzluğunda yapmasının (Olivier 1800, II/324-325), üst düzey Protestant din görevlisi olan İngiliz seyyah Richard Pococke'nin (1704-1765) Osmanlı topraklarındaki seyahatinde bir Ermeni kılavuzdan yararlanmasının (Pococke 1745, II/108) bölgeyle ilgili gözlemlerinde Ermeni etnik kimliğine dair bilgilerin daha fazla yer almasının nedeni olduğu yadsınmamalıdır. Bu gerçeklik İskoçyalı asker ve diplomat S.J.Mcdonald Kinneir (1782-1830) (Kinneir 1818, 380), İngiltere'nin Erzurum konsolosu J. Brant (Brant 1840, 347 vd.), İngiliz doktor W.F. Ainsworth (1807-1896) (Ainsworth 1842, II/378 vd.), İngiliz yazar H.F.Tozer (1829-1916) (Tozer 1881, 283 vd.), İngiliz iş adamı H.F.B. Lynch (1862-1913) (Lynch 1901, II/172 vd.) gibi Osmanlı'nın özellikle Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı politikasını eleştiren 19.-20. yüzyılın diğer Avrupalı seyyahlarının kayıtlarının değerlendirilmesinde de geçerlidir. Böylece, yolculukları sırasında seyyahlara kılavuzluk yapan, kendilerini ağırlayan ve bu şekilde daha fazla bilgi aktarma imkanı kazananların Osmanlı'nın gayri-müslim tebaası, özellikle Ermeniler olmasının seyahat notlarındaki bilgilerin çerçevesinin belirlenmesine önemli etki yaptığı dikkate alınmalıdır. Bu sebeple Kûtu'l-Amâre savaş esiri İngiliz askerlerin Ermenilerle ilgili kayıtları değerlendirilirken, onların siyasî ve dinî kimlikleri, kendi toplumlarıyla bahsettikleri toplum arasındaki tarihi ilişkiler, ikili ilişkilerin kaynağın yazıldığı sıradaki durumunun onların yaklaşımları ve aktarımları üzerinde etkili olduğu gerçeği yadsınmamalıdır.

1. İngiliz Esirlerin Kayıtlarında Osmanlı Ermenilerinin sosyo-politik durumu

İngiliz esirlerin hatıratlarında Osmanlı'nın iç politikası açısından en çok eleştiriye tabi tuttıkları gayri-müslim konusunda Ermenilerin özel bir yeri bulunmaktadır. Osmanlı'nın "kendilerine karşı katliam yaptığı Ermeniler" yararlanılan hatıratların neredeyse tamamında en olumsuz Türk imajının oluşturulmasında başvurulan konu olarak görülmektedir (Sandes 1919, 324-325, 333-334, 367, 392; Mousley 1921, 215-216; Bishop 1920, 63; Barber 1918, 322; Townshend 1920, II/294-295).

Bu hususta diğer günlük yazarlarından daha fazla nesnel dil kullanan İngiliz general Townshend, Ermeni konusuna kişisel tutumdan ziyade, Türkiye'nin iç ve dış politikasındaki yeri açısından bakmakta ve Türkler için Ermeni konusunun İngilizler için İrlandalılar konusu mesabesinde olduğunu hatırlatmaktadır. Townshend Ermenilerin her fırsatını bulduklarında Ruslarla

ve İngilizlerle bir olarak Türkler aleyhine devamlı entrika çevirdiklerini kayd-etmektedir. Townshend'e göre, İngiltere'nin İrlanda sorunuyla Türkiye'nin Ermeni sorunu arasındaki fark, Türklerin esasen *barbar* olmalarından ve kar-gaşayla başa çıkma yöntemlerinin de XIV. Louis'in usulüne benzememesin-den kaynaklanmaktadır. Townshend, yanlışlarına rağmen kendilerine acıdığı Ermenilerin, Türklerin zulmüne maruz kalmadıklarından emin olabilmek için İngilizler tarafından denetlenmesi gerektiğini ileri sürmektedir (Townshend 1920, II/294-295).

Kaynaklar arasında en olumsuz Türk portresi müellifi olarak görülebilen Sandes, aynı zamanda Türklerin Ermenilere mezalim yaptığı konusu üzerinde en fazla duran günlük yazardır. Sandes'in günlüğünde "Katliama uğramış Ermeniler" isimli özel bir altbaşlıkta verdiği bilgilere göre, Türklerin Ermeni-leri katletmelerinin nefret ve korkudan kaynaklanan iki nedeni vardır: 1. Müslümanların Hristiyanlara karşı bağnazcasına nefreti; 2. Kendilerinden daha eğitimli insanların yükselen gücü ve etkisi karşısındaki korkusu (Sandes 1919, 325). Sandes, İngiliz esirlerin Anadolu'ya nakli zamanı Halep yakınla-rında ya Türklerin, ya da onların emriyle uşakları Arap ve Kürtlerin eliyle Ermeni mezalimi yapılmış yerleşim bölgelerinden geçtiklerini, bu kasabaların birçoğunda karahummanın yayılmış olmasına rağmen, durumun sadece kara-hummayla izah olunamayacağını bildirmektedir (Sandes 1919, 325). Sandes, bütün bunlara rağmen son birkaç ayda buralarda bir katliam yapıldığına dair işare gözükmediğini, zira 1914 yılında Ermenilerin "toplu katlinden" sonra muhtemelen buralarda katletmeğe değer sayıda Ermeni kalmadığını da sözle-rine eklemektedir (Sandes 1919, 324-325). Sandes, daha sonra Eskişehir tren istasyonunda gördüğü yaşlı erkeklerden, kadınlardan ve çocuklardan oluşan bir Ermeni topluluğundan bahsederken Türklerin itinasızlığından, Ermenilerin içinde bulundukları acınacaklı maddî ve psikolojik durumdan detaylı şekilde bahsetmektedir (Sandes 1919, 367). Sandes, Ermenilere karşı Türk katliamına dair yaklaşımını Yozgat'ta bulunduğu esirlik zamanına ait hatıralarında da kaydetmekte, 1914 yılına kadar bölgede çok sayıda hali-vakti yerinde olan Ermeninin yaşadığını, çok iyi yapılmış ve dekor edilmiş evlerin durumundan da anlaşıldığını söylemekte, bu evlerle ilgili gözlemlerini ve burada yaşamış Ermeni ailelelerin Türkler tarafından acımasızca katledilişini çok duygusal ifadelerle aktarmakta ve sözlerini şu ifadelerle bitirmektedir: "Ermenilere hayranlık duymasam da, hiç bir kışkırtma Türklerin böyle bir acımasız zulmü-nü görmezden gelmeye yetmez" (Sandes 1919, 392).

İngiliz askerlerden Mousley'in de Ermenilerin Türkiye'deki konumları hasebiyle Sandes'le ortak görüşleri paylaştığı görülmektedir. Mousley'e göre, Yunanlıların bir şekilde kurtulduğu katliam "ihamet yapmadan duramayan

Ermeniler” için hala korkulu rüya olarak kalmaya devam etmektedir (Mousley 1921, 215-216). Ankara’da bulunduğu sırada aktardığı kayıtlarında Mousley, önceki valinin 1916 yılında bölgedeki Ermenilere karşı toplu katliamı uygun bulmadığı, fakat mevcut valinin Ermeni mahallesinin yarısını yaktığını, ikinci yarısını da oraya soktuğuna dair duyduklarını, ayrıca bağınaz Türklerin çoluk çocuk demeden vahşicesine Ermenileri katlettiklerine dair duyduğu korkunç olayları aktarmaktadır (Mousley 1921, 284-285). Kastamonu’da bulunduğu sırada “Kızılgerdanı Kim Öldürdü?” (*Who Killed Cock Robin?*) isimli ünlü İngiliz tekerlemesi örneğinde yazdığı ve Türkiye’nin kaderiyle ilgili kehanet olarak adlandırdığı “Erkek Hindi’nin Ölümü” (*The Death of the Cock Turkey*) isimli sekiz dizelik şiirinde Mousley, İngiltere, Amerika vs. dış güçlerin katılımıyla gerçekleşecek Türkiye’nin “öldürülmesinde” iç düşmanları olarak Ermenilere ve Rumlara rol biçmektedir:

“... Kim yazacak mezar yazıtını
(Öldürülen Erkek Hindi’nin)?
Ermeni dedi: “Ben yazarım,
Atenali’dan da destek alırım!
Mezar taşını ben yazarım...” (Mousley 1921, 236).

“Ermeni katliamı” konusu üzerinden Türklerin zalim özelliğini ön plana çıkaran bir diğer hatırat yazarı Bishop da, esirlerin Anadolu’ya nakli zamanı Musul ve Nusaybin arasında gördükleri terkedilmiş köylerin, muhafızların dediğine göre, savaşın başlarında öldürülmüş Ermenilere ait olduğunu aktarmakta ve Türk politikacılarının barbarlığına tanıklık eden bu türlü manzaraya defalarca rastladıklarını kaydetmektedir (Bishop 1920, 63). Üç arkadaşıyla Kastamonu’daki esir kampından kaçan Bishop’un Karadeniz’e kadar giderek oradan da Odessa’da Ruslara ulaşip kurtulmasında, Türklerle çarpışarak kendilerini kurtaran üç kişilik Ermeni çetesinin büyük rolü bulunmuştur (Bishop 1920, 181-184, 226-227).

Kût’un alınmasının ardından bir askerî doktor olarak esirlik sürecini Bağdat’ta geçiren Barber, Anadolu’da bulunan diğer hatırat yazarlarından farklı olarak Ermeni katliamı konusundan detaylı şekilde bahsetmemekle birlikte, konuya dair yaklaşımını kesin şekilde ortaya koymaktadır. Barber, Türklerin Ermenilere karşı yaptıklarının savunmasının gülünç olduğunu, Bağdat’tayken bir Türk subayından Türklerin Ermenilere karşı dehşet verici davranışlarının, katliamlarının nedenini sorduğu zaman, subayın kendisine Ermenilerin isyancılar ve anarşistler olarak her zaman Türkiye’ye sorun çıkardıklarını, bu yüzden doğal olarak kendileriyle mücadele edilmesi gerekti-

ğini, ayrıca İngilizlerin de İrlandalıları karşı yaptıklarının bundan farklı bir şey olmadığına dair cevabını aktarmaktadır (Barber 1918, 322).

2. İngiliz Esirlerin Kayıtlarında Osmanlı Ermenilerinin Kültürel ve Toplumsal Özellikleri

Makalede başvuru alan bazı günlük yazarları Ermenilerin kültür ve eğitim düzeyinin Türklerle mukayesede daha ileri düzeyde olduğunu belirtmektedir. Sandes Ermenilerin kendilerinden daha eğitimli olmasının Türkleri korkuttuğunu belirtmekte (Sandes 1919, 325), Mousley, Ermenileri Yunanlılarla birlikte Osmanlı'nın beyinleri ve finans kaynakları olarak adlandırmaktadır. Mousley'e göre para biriktirmek, finans dışında ülkenin askeri veya diğer alanlardaki gelişimine kaygısız kalan Ermeniler Rumlarla birlikte Osmanlı'nın mimarları, esnafları, tasarımcılarıdır (Mousley 1921, 215-216).

Bununla birlikte, İngiliz esirlerin büyük bir kısmının Osmanlı topraklarında bulundukları sırada muhatap oldukları Ermeniler üzerindeki gözlemleri, onların toplum olarak olumsuz özelliklerle anlatılmasına neden olmaktadır. Hatırat sahipleri arasında Bishop'un kişisel deneyimlerine bağlı olarak Ermenilerle ilgili olumlu yaklaşımının bir istisna oluşturduğu söylenebilir. Bunun nedeni üç arkadaşıyla Kastamonu'daki esir kampından kaçan Bishop'un Karadeniz'e kadar giderek oradan da Odessa'da Ruslara ulaşarak kurtulmasında, Türklerle çarpışarak kendilerini kurtaran üç kişilik Ermeni çetesinin büyük rolü bulunmasıdır. Bu sebeple Bishop'un "akhardaş" olarak kendilerinden övgüyle bahsettiği Ermeniler "görünüm itibarıyla ilk önce saygı ve güven aşılmasalar da aslında yiğit, gözüpek insanlardır. Hiç kimse onlar gibi böylesine zor ve riskli bir görevi yerine getirmeyi göze alamazdı" (Bishop 1920, 226-227). Ayrıca, onlar Bishop ve arkadaşlarının kendilerini para karşılığında kurtardıklarını düşünmelerini istememekte, "bu sebeple kendilerine önerilen ödemeyi kabul etmeyecek kadar tok gözlüdürler" (Bishop 1920, 181-184).

Sandes, şahsı adına, karşılaştıkları Ermenilerin çoğunun hiç kuşkusuz uçkağıtıcı ve yalancı olduğunu söylemektedir (Sandes 1919, 325). Ra'su'l-Ayn'dayken yerel hastanede çalışan makul görünümlü bir Ermeninin kendilerine gerçek fiyatının birkaç misline koyun satmaya çalışmasının, Ermenilerin genel karakteriyle ilgili içyüzünün anlaşılmasına sebep olduğunu, bu insanların aslında İngilizlerden yana ve her şeyde onlara "yardım eder gibi gözüktüğüne" dair fikir oluşturduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Sandes, "aynı Ermeninin Ra'su'l-Ayn civarında 15000 Ermeninin katledildiğini söylerken yalan konuşmadığını", daha önce gördüklerine dayanarak anladığını sözlerine eklemektedir (Sandes 1919, 333-334). Sandes, Ermenilerin kötü

ahlakî özelliklere sahip olsalar da, bunun şiddet için bir neden ola bileceğini, fakat büyük çapta katliama göz yummaya kafî gelmediğini söylemektedir (Sandes 1919, 324-325). Sandes Ermenilerin özellikleriyle ilgili aktarımlarını şu ifadelerle bitirmektedir: “Ermenilere hayranlık duymasam da, hiç bir kışkırtma Türklerin böyle bir acımasız zulmünü görmezden gelmeye yetmez” (Sandes 1919, 392).

Mousley’in de Ermenilerin şahsî karakterleri ve Türkiye’deki konumları hasebiyle Sandes’le ortak görüşleri paylaştığı görülmektedir. Mousley Türklerle aralarındaki çevirmenlik yapan (Mousley 1921, 209) veya kendilerine hizmet eden diğer Ermenilerle (Mousley 1921, 295) ilişkilerinden hareketle kendilerini “dolandırıcı”, “açgözlü”, “ödlek”, “riyakar” vs. gibi olumsuz vasıflarla nitelemektedir (Mousley 1921, 215). Mousley, yüz yılların baskısının Yunanlılarla birlikte Ermenilerin de özgür davranma kaynaklarını kuruttuğu için, kendisinin bir Türk askere Ermeni veya Yunanlı askerden daha fazla güvenilebileceğini söylemektedir (Mousley 1921, 215-216). Mousley, Rumların Türkleri sevmeseler bile acılara katlanmayı kabul ettiklerini, hatta çocuklar arasında bile bu durumun açıkça farkedildiğini, “bacak kadar Türk çocukların kendilerine karşı kötü davranmasına iri yarı Yunan erkek/kız çocuklarının karşılık vermediğini” kaydetmektedir (Mousley 1921, 215). Mousley, bir zamanlar Atinalı devlet adamı Perikles’i (MÖ 495-429) yetiştiren Yunanistan’ın şimdi kuşüzümü yetiştirdiğinden derin esefle bahsetse ve Halep’ten Kastamonu’yadek Rumların sadece berbat bir yığın olarak gözüktüğünü kaydetse de, onların dahilinde kültür tohumları ve uygarlığa karşı coşkulu bir arzu bulunduğuna dair inancını belirtmekte ve İngilizlere tam olarak bu husus üzerine çalışma görevi düştüğünün de altını çizmektedir (Mousley 1921, 215-216). Townshend’in de Ermenilerle birlikte Rumlara eşit haklar verilmesi ve bunun İngilizler tarafından kontrol edilmesi gerektiğinin önemini vurguladığını (Townshend 1920, II/294-296) kaydetmek gerekir.

Sonuç

İngiliz esirlerin hatıratlarında Ermeni konusu Osmanlı’nın gayr-i müslim vatandaşlarına karşı iç politikası bağlamında değerlendirilmektedir. Bu husus, genel olarak yazarların politik, kültürel ve dinî anlamda Türk imajıyla ilgili olumsuz örnekler oluşturmaya da hizmet etmektedir. Günlüklerde genellikle Osmanlı’nın “ezilen” gayri-müslim vatandaşlarının İngilizleri “kurtarıcı” gözüyle beklediği vurgulanmakta, uygar dünyanın özellikle Ermenilere karşı yürüttükleri politika bağlamında “barbar” ve “despot” olarak gösterilen Türkleri yargılaması ve cezalandırması istenmektedir.

Ermenilerin Ruslara ve İngilizlere yardım ederek Osmanlı'ya ihanet ettiklerini teslim eden İngiliz askerler, bununla birlikte bu davranışlarının onlara karşı "katliam" yapmak için yeterli gerekçe olmadığını savunmaktadır. Anadolu'da esirlikte bulundukları süre zarfında Ermeni katliamıyla ilgili herhangi bir olayın şahidi olmadıklarını aktaran yazarlar, esasen kendilerine aktarılan bilgiler doğrultusunda böyle bir katliamın yapıldığına şüphe duymamaktadırlar.

Ermenilerin kültür düzeyi ve eğitim durumu hakkında olumlu yaklaşımda bulunan günlük yazarları, Rumlarla birlikte onları Osmanlı'nın beyin ve finans kaynakları olarak görmektedirler. Bununla birlikte İngiliz askerler, Osmanlı'da esirlikte bulundukları sürece karşılaştıkları Ermeniler üzerindeki gözlemlerinden hareketle onların hain, korkak, riyakar, açgözlü ve güvenilmez olduklarını, kendilerine karşı sempati ve saygıyı haketmediklerini kaydetmektedirler.

KAYNAKLAR

- Ainsworth. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London: John W. Parker, I-II.
- Barber Major Charles H. (1918). *Besieged in Kut and After*, William Blackwood and Sons, Edinburg, London.
- Bishop H.C.W. (1920). *A Kut Prisoner*, Anchor Press, London.
- Brant James, Glascott A.G., (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, (pp. 341-434).
- Kinneir John McDonald. (1818). *Journey through Asia Minor: Armenia and Koordistan: in the years 1813 and 1814 with remarks on the marches of Alexander and retreat of the ten thousand*, London: John Murray.
- Lynch, Harry Finnis Blossse, (1901). *Armenia: Travels and Studies*, London: Longman, Green, and CO., I-II.
- Mousley Edward. (1921). *The Secrets of a Kuttite*, William Clowes and Sons, London.
- Olivier. (1800). *Guillaume-Antoine, Voyage dans l'Empire Othoman, l'Egypte et la Perse*, Paris, I-II.
- Pococke Richard (1745). *A Description of the East and Some Other Countries*, London, I-II.
- Resende Vasco. (2014). "Mestre Afonso", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Volume 6. Western Europe (1500-1600), (ed. David Thomas, John A. Chesworth), Brill, Leiden, (s. 376-380).

Sandes Edward W.C. (1919). *In Kut and Captivity with Sixth Indian Division*, John Murray, London.

Tenreyro Antonio. (1725). *Itenerario de Antonio Tenreyro, Peregrinação de Fernao Mendes Pinto*, Lisboa.

Townshend Charles Vere Ferrers. (1920). *My Campaign*, The James A. McCann Company, New York.

Tozer Henry Fanshawe. (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London: Longmans, Green and Co.

i.f.d., dos. Elnurə Əzizova

**BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ İNGİLİS
HƏRBÇİLƏRİNİN QEYDLƏRİNƏ GÖRƏ
OSMANLI DÖVLƏTİNDƏ ERMƏNİLƏR
(KUTUL-ƏMARƏ MÜHARİBƏ ƏSİRLƏRİNİN GÜNDƏLİKLƏRİ
ƏSASINDA)**

XÜLASƏ

Ölkə və toplumların siyasi tarixindən daha az əhəmiyyət daşımayan sosial və mədəni tarixinin tədqiqində, mədəniyyət tarixi nöqteyi-nəzərindən ən zəngin mənbələrdən biri olan səyahətnamələr və gündəliklər müasir dövrün tarix tədqiqatçılarının vacib qaynaqlarındandır. Lakin siyasi tarix yazıçılığında müraciət olunan birinci dərəcəli mənbə əsərlərin müəllifləri qədər, səyahətnamə və gündəliklərin sahiblərinin kimliyi də əhəmiyyət kəsb edir. Bu, tarix boyu müxtəlif dini və etnik kimliklərə ev sahibliyi edən Osmanlı dövlətinin son dövrlərinin daxili və xarici siyasətində mühüm bir mövzuya çevrilmiş Erməni məsələsi kontekstində əcnəbi səyyahların yazılarına yanaşarkən daha da əhəmiyyət qazanır.

Bir müsəlman dövləti kimi Osmanlının qeyri-müsəlman əhalisinin böyük hissəsini meydana gətirən xristianların siyasi, mədəni və dini vəziyyəti əsrlər boyu Xristianlığın hamisi vəsfi ilə avropalı dindəşları üçün əhəmiyyət kəsb edib. XIX əsrin sonlarına doğru əksəriyyətlə xarici güclərin təhriki ilə baş vermiş erməni üsyanları səbəbilə əcnəbi diplomat və səyyahların mövzuya olan marağı daha da artmışdır. Bu məqalədə İngiltərənin I Dünya Müharibəsində ən ağır məğlubiyyətlərindən birini yaşadığı 29 aprel 1916-cı ildə Bağdad yaxınlığında baş verən Kutul-əmarə müharibəsindən sonra əsir düşmüş

İngilis əsgərlərin gündəlik və xatirələrində Osmanlı təbəəsi olan ermənilərin siyasi, sosial və mədəni vəziyyəti ilə əlaqəli məlumatlar dəyərləndiriləcək. Çarlz Taundşendin “*My Campaign*”, Barberin “*Besieged in Kut and After*”, Bishopun “*A Kut Prisoner*”, Sandesin “*In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division*”, Mozliin “*The Secrets of a Kuttite*” adlı xatirələri tədqiqatın əsas mənbələri olacaq.

Açar sözlər: *I Dünya Müharibəsi, Osmanlı, ermənilər, ingilis hərbi əsirləri, Kutul-əmarə, gündəlik.*

д.ф.т., доц. Эльнура Азизова

АРМЯНЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В ЗАПИСЯХ БРИТАНСКИХ СОЛДАТ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (ПО ВОСПОМИНАНИЯМ ВОЕННОПЛЕННЫХ ЭЛЬ-КУТА)

РЕЗЮМЕ

Одним из самых богатых источников для книг по истории культуры являются путевые заметки и мемуары, которые считаются обязательными источниками для современных историков, исследующих социокультурную историю стран и сообществ, которая так же важна как их политическая история. Однако, надо заметить, что очень важна личность авторов путевых заметок и дневников, так же как и личность авторов первых источников, на которые ссылаются в политической историографии. На протяжении всей истории Османской империи являющейся местом сосуществования различных религиозных и этнических сообществ, в последней четверти которой Армянский вопрос особо рассматривался во внутренней и внешней политике исследование записей и отметок иностранных путешественников принимает особое значение.

Политическое, культурное и религиозное положение христиан, составлявших большинство немусульманских подданных в Османской империи, имело огромное значение для их европейских единомышленников как защитников христианства на протяжении веков. В итоге в конце 19 века, когда начали происходить армянские восстания в основном являющиеся результатом провокаций иностранных держав, интерес зарубежных дипломатов и путешественников к этому вопросу возрос. В этой статье будут исследованы данные, связанные с политическим, социальным и

культурным положением армян как османских подданных, в контексте дневников и воспоминаний британских военнопленных, захваченных после войны Эль-Кута, которая произошла недалеко от Багдада 29 апреля 1916 года. Это было самое тяжелое поражение в его истории Соединенного Королевства. «Мой компаньон» Чарльза Тауншенда, «Осажденный в Куте и после него» Барбера, «Узник Кута» Бишоп, «В Куте и плену с шестой индийской дивизией» Сандеса, «Тайны куттита» Мусли будут основными источниками исследования.

Ключевые слова: Первая мировая война, османы, армяне, английские военнопленные, Кут аль-Амара, мемуары

Assoc. Prof. Elnura Azizova

**ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE THROUGH THE
RECORDS OF THE BRITISH SOLDIERS DURING WORLD WAR I
(ACCORDING TO THE KUT AL-AMARA WAR PRISONERS'
MEMOIRS)**

ABSTRACT

Being one of the richest sources for cultural history, travel books, itineraries and memoirs are considered substantial sources for contemporary historians in the study of socio-cultural history of countries and societies which is as important as their political history. However, it is a fact that the identity of a travel book and diary writer is as important as the identity of authors of the first-hand sources referenced in political historiography. The issue of approaching the records of foreign travellers becomes a more sensitive topic when considering the records of foreign travellers about Armenian question, which turned into an important matter in the internal and foreign politics of the Ottoman Empire during its last quarter, despite it had hosted various religious and ethnic identities for a long period in its history.

The political, cultural and religious situation of the Christians which constituted the majority of non-Muslim subjects in the Ottoman Empire, had great importance for their European co-religionists as the protectors of Christianity for centuries. Finally, when the Armenian rebellions occurred mostly as a result of provocations of foreign powers at the end of the 19th-

century, the interest of foreign diplomats and travellers increased towards the question. This paper will investigate data related political, social and cultural situation of the Armenians as Ottoman subjects within the context of diaries and memoirs of British war prisoners captured after Kut al-Amara war that took place near Baghdad on April 29, 1916, as one of the most severe defeats of the United Kingdom in its history. *My Compain* by Charles Townshend, *Besieged in Kut and After* by Barber, *A Kut Prisoner* by Bishop, *In Kut and Captivity with the Sixth Indian Division* by Sandes, *The Secrets of a Kuttite* by Mousley will be the main sources of the research.

Keywords: *World War I, Ottomans, Armenians, English war prisoners, Kut al-Amara, memoir*

Çapa tövsiyə etdi: *f.f.d. M.M.Mürsəlov*